

**ОПИТ ЗА ФУНКЦИОНАЛНА КЛАСИФИКАЦИЯ
НА СЕЛИЩНИТЕ СИСТЕМИ В БЪЛГАРИЯ****Дончо Дончев**

Ускореното и динамично стопанско развитие на НР България през последните години даде положително отражение върху териториалното и селищното устройство на страната. Създадените през 1978 г. 291 селищни системи¹ в голяма степен съответствуват на стопанските функции на териториалните единици. Селищните системи обаче твърде много се различават по площ, брой на населението, природо-географски, материалнопроизводствени, демографски и социално-икономически ресурси, по степен на изграденост и структура на народното стопанство. Разполагат с нееднаква материално-техническа база и притежават различни условия за осъществяването на териториалното единство на елементите „труд — обитаване — отдих“.

Още на Пленума на ЦК на БКП (март 1977 г.) бяха отчетени тези специфични условия и различията в изградеността на материално-техническата база, състоянието на жилищата и на обектите за отдих, както и на тези за обществено обслужване и на техническата инфраструктура. Във връзка с това с Разпореждане на Бюрото на Министерския съвет № 35 от 8 юни 1979 г. бе извършена функционална типизация на селищните системи в 5 функционални типа, като София бе отделена в самостоятелен нулев функционален тип (като столичен град с най-добре застъпени всички видове функции).

При разглеждане на селищните системи от икономическа, социална, териториално-устройствена и екологическа гледна точка се установява, че в редица селищни системи доминират няколко функции, които определят икономическия и външния облик, организационното единство и териториално-стопанската им цялост.

¹ От 2. XI. 1983 г. броят на селищните системи е 300. Създадени са 10 нови селищни системи (Коларово и Мелник — Благоевградски окръг, Аврен — Варненски окръг, Сапарева баня — Кюстендилски окръг, Лесичево — Пазарджишки окръг, Ковачевци — Пернишки окръг, Тополово — Пловдивски окръг, Минерални бани и Стамболово — Хасковски окръг, и Ивански — Шуменски окръг), а е закрыта селищна система Габер — Софийски окръг, Постановление на МС № 46 от 2. XI. 1983 г., ДВ, бр. 90/18. XI. 1983 г.

При едно по-внимателно вглеждане в демографския състав и социално-икономическото състояние на селищните системи от нулев, първи, втори и трети функционален тип се вижда, че в тях от 2/3 до 4/5 от населението живее в общинските центрове. В тези центрове са съсредоточени повечето от производствените мощности на промишлените предприятия. Те са центрове на АПК, имат много добре организирана непроизводствена дейност — здравеопазване, просвета, наука и научно обслужване, култура, спорт, както и голям брой обекти на социалната инфраструктура. В селищните системи с много добре оформени общински центрове социално-икономическите, непроизводствените и административно-управленческите функции на вторичните центрове на селищните системи са в процес на формиране. Те не са в състояние да изземат част от функциите на общинските центрове. Ето защо функционалната типизация на столичната селищна система и на селищните системи от I, II и III функционален тип е в пряка зависимост от специализацията на техните общински центрове. На тази и останалите групи градове в страната е направена сполучлива функционална класификация (подр. вж. И. Пенков и Т. Христов, 1978).

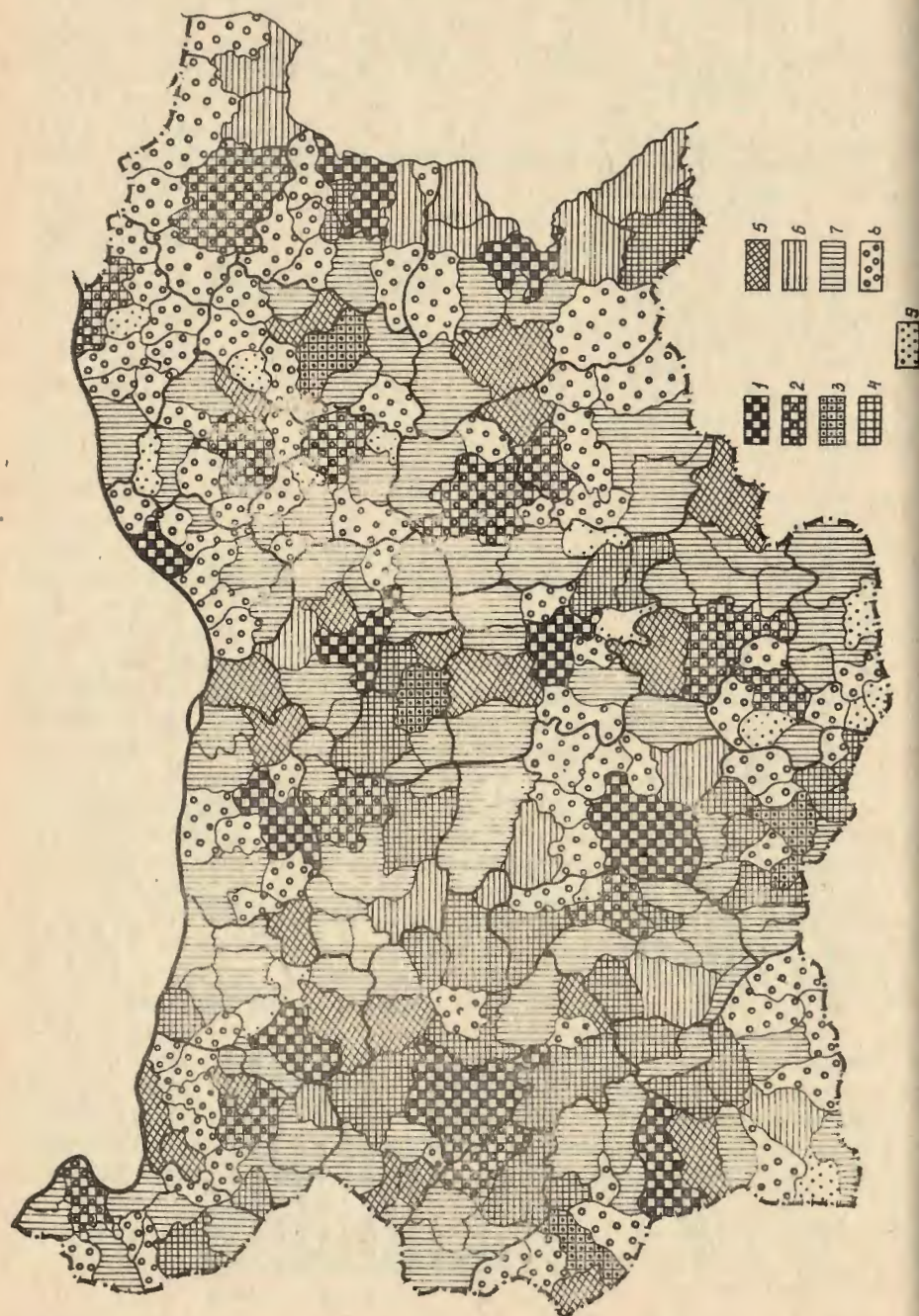
При използването на комплекс от показатели: демографски (възрастова структура на населението), икономически (структура на отраслите на народното стопанство и на активното население), производствено-транспортни, социално-обслужващи (заети в сферата на нематериалното производство), административно-управленчески, стигахме до извода, че в нашата страна селищните системи може да се поделат на следните 9 функционални типа: 1) многофункционални, 2) промишлено-административни, 3) промишлено-административни, рекреационно-туристически и балнеоложки, 4) промишлени, 5) промишлено-аграрни и транспортни, 6) промишлено-аграрни, рекреационно-туристически и балнеоложки, 7) промишлено-аграрни, 8) аграрно-промишлени и 9) аграрни.

Показателите за социално-икономическото състояние на някои от селищните системи от първи функционален тип показват, че тези селищни системи се доближават по вид и разнообразие на изпълняваните от тях функции с тези на столичната селищна система, т. е. четете са многофункционални административностопански единици. Към тази категория следва да се отнесат селищните системи София, Пловдив, Варна, Бургас, Русе, Стара Загора, Плевен, В. Търново, Благоевград и Враца.

В селищните системи от тази функционална група населението на общинските центрове рязко доминира по брой, трудова активност и заетост на трудовите ресурси в сравнение с общия брой население на селищната система. В тази категория селищни системи близо половината от активното население е заето в промишлеността и значителна част в селското стопанство. Твърде висок е дялът на активното население, заето в транспорта, строителството и търговията,

Таблица 1
Функционална класификация на селищните системи в България

Функционални групи селищни системи	Брой	Относителен дял на населението — (%)			Относителен дял на заетите във:			Заети в непроизводствена сфера на 1000 души от населението (%)		Относителен дял на промишлената и селското-производствена сфера на парската продукция	
		под трудовостопанството на възраст		в трудовостопанството на възраст		над трудовостопанството на възраст		промишлеността (%)	селското стопанство (%)		
		23,0	22,8	60,8	56,9	16,2	20,3				
1. Многофункционални	10	91,0	22,1	62,4	15,5	48,7	13,0	38,3	110	96,9	3,1
2. Промислено-административни	13	73,7	24,3	60,9	14,8	49,4	18,0	32,6	98	90,9	9,1
3. Промислено-административни, рекреационно-туристически и балнеоложки	4	78,9	23,0	60,8	16,2	46,7	19,3	34,0	96	94,6	5,4
4. Промислени	30	54,8	22,8	56,9	20,3	55,4	18,4	26,2	66	94,2	5,8
5. Промислено-аграрни и транспортни	22	68,9	22,7	56,1	21,2	44,0	30,4	25,6	62	85,4	14,6
6. Промислено-аграрни, рекреационно-туристически и балнеоложки	12	49,4	25,6	54,6	19,8	36,4	34,6	29,0	103	70,5	29,5
7. Промислено-аграрни	97	47,8	23,8	52,8	23,4	36,6	42,1	21,3	58	78,4	21,6
8. Аграрно-промишлени	88	27,4	31,1	45,7	23,2	16,7	66,2	17,1	46	33,7	66,3
9. Аграрни	15	17,4	25,6	42,0	32,4	6,9	78,2	14,9	43	3,3	96,7

както и в отраслите извън сферата на материалното производство. В тази категория селищни системи селското стопанство е с ограничени размери (табл. 1).

От данните в таблица 1 се вижда, че селищните системи, изпълняващи многофункционална роля, имат благоприятни условия за развитие. При тях съществуват проблеми от икономически, социален, териториално-устройствен и екологически характер. Необходимо е да се създадат условия да се запази количеството на обработваемите земи, да се стимулира развитието на селското стопанство с оглед увеличаване дела на местно произведените селскостопански продукти и намаляване на получаваните от сравнително големи разстояния. Целесъобразно е горите, разположени в пределите на тези селищни системи, да получат статут от гори за общо ползуване в гори със специално предназначение (за рекреация, краткотраен отдих и т. н.).

В тази група селищни системи кметствата са в близост до общинските центрове. Свързани са с удобни пътища, поради което е целесъобразно разширяване и усъвършенстване на пътническия транспорт с оглед стабилизирането на ежедневните трудови пътувания и по-пълноценното използване на наличната материално-техническа база.

Към селищните системи с преобладаващи промишлено-административни функции се отнасят селищни системи от II функционален тип (Видин, Ловеч, Михайловград, Разград, Силистра, Сливен, Ямбол, Хасково, Кърджали, Толбухин и др.) (подр. вж. фиг. 1). При тези селищни системи промишлените и административните функции на общинските центрове рязко доминират не само върху функциите на селищната система, но и върху съответната по-висша административно-стопанска единица (окръг). В тях е твърде висок дялът на заетите в промишлеността, строителството, транспорта и търговията, както и в отраслите извън сферата на материалното производство (вж. табл. 1).

Обикновено в центровете на селищните системи има промишлени производства, несвойствени за структурата и промишлената им специализация, както и промишлени дейности, свързани с тежък, с непривлекателен труд. Целесъобразно е такива производства и дейности да бъдат изнесени в селищните системи с аграрно-промишлена

◀ Фиг. 1. Функционална класификация на селищните системи в България
1. Многофункционални. 2. Промислено-административни. 3. Промислено-административни, рекреационно-туристически и балнеоложки. 4. Промислени. 5. Промислено-аграрни и транспортни. 6. Промислено-аграрни, рекреационно-туристически и балнеоложки. 7. Промислено-аграрни. 8. Аграрно-промишлени. 9. Аграрни

Fig. 1. Functional classification of the settlement systems in Bulgaria
1. Multifunctional. 2. Industrial-administrative. 3. Industrial-administrative, recreational and balneological. 4. Industrial. 5. Industrial-agrarian and transportation. 6. Industrial-agrarian, recreational and balneological. 7. Industrial-agrarian. 8. Agrarian-industrial. 9. Agrarian

и аграрна специализация, но при условие, че се извърши обновяване, реконструкция и модернизация на промишлените мощности и най-строго се спазват екологичните изисквания за такъв род предприятия. За предпочитане е такива промишлени дейности да се изнасят в селищните системи в пределите на същия окръг или най-много в съседни окръзи, тъй като ще бъде възможно ангажирането на същите работници, които имат добър производствен опит.

Наложително е селищните системи да активизират развитието на своето селско стопанство и по-специално онези селскостопански отрасли, които имат по-ясно изразен стоков характер: зеленчукопроизводство, лозарство, овощарство и месо-млечно животновъдство.

В тази категория селищни системи между общинските центрове и кметствата съществуват много добри транспортно-икономически връзки, в резултат на което ежедневните трудови миграции заемат големи размери. Целесъобразно е в бъдеще част от функциите на общинските центрове да се поемат от съседни населени места или от вторичните центрове на селищните системи.

Към селищните системи с промишлено-административни, рекреационно-туристически и балнеоложки функции се отнасят селищни системи от II и III функционален тип (Габрово, Кюстендил, Смолян, Шумен). При тях близо 4/5 от населението на селищните системи обитава общинските центрове. Голям е дялът на заетите в обслужващите отрасли. В селищните системи от този функционален тип селското стопанство има местно значение. Наложително е да се активизира неговата дейност, като се специализира съобразно специфичните природо-географски и обществено-икономически условия. Това се налага не само с оглед задоволяване потребностите на местното население, но и на големия брой туристи, които посещават рекреационно-туристическите, историческите и балнеоложките обекти с национално и международно значение. В тези селищни системи е целесъобразно част от функциите, които нямат преки връзки с обслужване на голям брой туристи, да бъдат изнесени във вторичните центрове или в съседни селищни системи с аграрно-промишлени или само с аграрни функции, които разполагат с необходимите природни, демографски и материално-технически условия.

Селищните системи с промишлени функции са 30 на брой (фиг. 1). При тях относителният дял на заетите в промишлеността има най-високи значения, а промишлеността осигурява основната част от националния доход, който дава селищната система. В тази функционална група селищни системи промишлеността има десетократно по-голяма продукция от селскостопанската, а за някои селищни системи (Средногорие, Раднево, Девня, Козлодуй, Своге, Рудозем, Бобов дол, Троян, Севлиево) това отношение е 15-25 : 1. В преобладаващата част от селищните системи от този функ-

ционален тип рязко преобладават едни или други промишлени отрасли, които имат суровинна ориентация. Свързани са с добива на руди и производство на концентрати (Лъки, Панагюрище, Златоград, Чипровци, Рудозем, Етрополе, Средногорие), с развитието на топливната промишленост и енергетиката (Гълъбово, Раднево, Бобов дол, Козлодуй, Своге), с развитието на химическата, целулозно-хартнената промишленост, на порцеланово-фаянсовата промишленост (Девня, Белослав, Белово, Разлог, Пещера) (подр. вж. Пенков, И., 1971). Малък е броят на селищните системи, в които в благоприятна пропорция са застъпени както отраслите на тежката, така и тези на леката промишленост (Троян, Севлиево). Това означава, че в бъдеще ще продължи специализацията на селищните системи в един или два основни промишлени отрасъла. Всички останали промишлени отрасли, стопанска и обслужваща дейност са и ще бъдат подчинени на тези промишлени отрасли с оглед задоволяване на националната ни икономика с електроенергия, въглища, черни и цветни метали, изделия на основната химия, целулозно-хартнени и порцеланово-фаянсови изделия.

Селищните системи с промишлено-аграрни и транспортни функции са 22 (фиг. 1). В тях освен промишлеността и транспортът изпълнява важни, дори ръководни стопански функции. Над 1/4 от активното им население е заето в непромишлени и неселскостопански отрасли, на първо място в транспорта. Много от центровете на селищните системи дължат бързото си развитие на транспорта (Г. Оряховица, Мездра, Левски, Свищов, Карнобат, Червен бряг, Каспичан и др.) (подр. вж. Бешков, А., 1940). В някои от тях има благоприятно съчетание между транспортните функции и промишлените предприятия, преработващи транспортабилни суровини (Мездра, Червен бряг, Левски, Бойчиновци, Каспичан, Карнобат и др.). Други селищни системи благодарение на централното си местоположение изпълняват транспортно-разпределителни функции на пътникопотоците за съседните по-слабо стопански развити селищни системи (Ботевград, Казанлък, Костенец и др.). Показателите от икономически, демографски и социален характер за селищните системи от този функционален тип отговарят на средните показатели за страната. Транспортът изпълнява важни, дори ръководни функции за много селищни системи (Карнобат, Драгоман, Свиленград и др.). В тази група селищни системи съществуват два взаимно свързани и обусловени един с друг проблема: за комплексното обществено обслужване на населението и за задоволяване на жилищните му нужди. Това налага своевременното разширяване и модернизиране на материално-техническата база на търговията, общественото хранене, битовите услуги и непроизводствената дейност. Налага се наличната техническа и социална инфраструктура да бъде

разширена и модернизирана. Специално внимание следва да се отдели на благоустрояването и хигиенизирането на кметствата.

Към селищните системи с промишлено-аграрни, рекреационно-туристически и балнеоложки функции се отнасят 12 селищни системи (Сандански, Мичурин, Несебър, Созопол, Поморие, Тетевен, Вършец, Велинград, Хисаря, Копривщица, Балчик и Каварна). В тях близо 1/3 от активното население е заето в непромишлени и неселскостопански дейности. Много висок е дялът на заетите в обслужването — над 100%. Този факт потвърждава техните рекреационни, туристически и балнеоложки функции. Селското стопанство също заема висок относителен дял. Нужно е то да получи подчертано пазарна ориентация с оглед по-пълното задоволяване потребностите на многобройните туристи и летовници.

Селищните системи с промишлено-аграрни функции и са твърде много (фиг. 1). При тях съотношението между промишлената и селскостопанската продукция е 3 : 1. За някои от селищните системи, като Г. Делчев, Ст. Димитров, Карлово, Ихтиман и други, това съотношение е 5—8 : 1. Част от общинските центрове са села, чиито жители са по-малко (47,8%) от броя на жителите на кметствата. Сравнително нисък е дялът на активното население и на населението в трудоспособна възраст и висок — този на жителите над трудоспособна възраст (табл. 1), което отговаря на общата тенденция на застаряване на населението. Почти в еднакъв размер е броят на заетите в промишлеността и селското стопанство. Малък е броят на трудовоактивното население, заето в транспорта, строителството и търговията, в сравнение със съответните показатели за предходните функционални групи. Чувствително по-малък е дялът на заетите в непроизводствената сфера и по-специално в обслужването.

Наложително е в бъдеще да се разширяват стопанските функции на селските общински центрове и на вторичните центрове с оглед по-пълното задоволяване потребностите на населението. Стоят за разрешаване сериозни проблеми, свързани с изграждането и функционирането на обекти на техническата инфраструктура, с благоустрояването и хигиенизирането на общините и кметствата.

В селските селищни системи все още се чувства недостиг от някои обществени заведения. В тях се налага да се разшири материално-техническата база на търговията и общественото хранене, битовите услуги, транспорта и съобщенията и на отраслите от непроизводствената сфера.

Селищните системи с аграрно-промишлени функции и са твърде много (88 бр.). Техните общински центрове са предимно села с бързо развиващи се селищнообразуващи функции, изпълняващи ролята на центрове на зони на локална икономическа гравитация. При тази функционална група общинските центрове

поради ограничения им икономически потенциал и неблагоприятното географско положение се развиват с бавни темпове. Промислеността е представена предимно от предприятия на местната и кооперативната промишленост, които осигуряват ограничена продукция за стоковия фонд. Основното предназначение на тези промишлени отрасли е обслужването на населението на селищните системи. Преобладаващата част от активното население е заета в селското и горското стопанство. В тях съотношението между промишлената и селскостопанската продукция е 1 : 2. Почти равностоен е броят на заетите в промишлеността, от една страна, и на заетите в останалите отрасли от сферата на материалното производство, от друга. Твърде нисък е дялът на заетите в непроизводствената сфера и особено в обслужващите дейности.

Силното застаряване на населението е обусловило сравнително висок относителен дял население над трудоспособна възраст, отрицателен естествен прираст, обезлюдяване на част от селищните системи. Съществува силно проявена диспропорция между броя на населението и годния за обитаване жилищен фонд. В тях е наложително подобряване на транспортното, съобщителното, търговското, здравното, просветното и административното обслужване на населението. Голяма част от обслужващите дейности се осъществяват от съседни формирани и икономически по-добре развити селищни системи, чиито административни центрове изпълняват важни микро-районни функции. Във връзка с осигуряването на целогодишна заетост на трудовоактивното население и повишаване доходите на местните жители е уместно разкриването на промишлени дейности и цехове, както и укрепване дейността на АПК и горските стопанства. В това отношение е наложително да се подхожда диференцирано, съобразно с конкретните демографски, обществено-икономически и социални условия. Очевидно дори и след провеждането на мероприятия от подобен род в селищните системи, както в повечето случаи, е уместно да се организират асоциирани предприятия, оползотворяващи местните суровини и ресурси — предприятия за строителни материали, керамични предприятия, цехове, произвеждащи изделия от дърво, сувенири с местни мотиви и други. Възможно е такива предприятия да се откриват в селищните системи, разполагащи с необходимия брой трудови ресурси (селищните системи от тази функционална група в Кърджалийски, Благоевградски, Смолянски, Шуменски, Разградски и Търговишки окръг).

Малък е броят на селищните системи с аграрни функции (15). Това потвърждава още веднаж безспорните успехи в индустриализацията на страната. Данните показват, че приетите на Мартенския пленум на ЦК на БКП (1970 г.) решения за ускорено развитие на по-бавно индустриализиращите се части от страната са дали положителни резултати. Само в две селищни системи все още няма организирана промишлена дейност: Млечино и Голямо Каменяне, Кър-

джалийски окръг. Дължи се на недобрата пътно-транспортна връзка на селищните системи с микрорайонните центрове, съответно Кърджали и Крумовград. Все още е слаба промишлената дейност в селищните системи Бенковски, Кирково и Подкова (Кърджалийски окръг), Габаре (Врачански окръг), Трекляно и Невестино (Кюстендилски окръг), Професор Иширково и Окорш (Силистренски окръг). В някои от тях в селското стопанство са застъпени интензивни култури (тютюн, трайни насаждения), за които са нужни повече трудови ресурси.

В тази група селищни системи общинските центрове, обикновено села, не разполагат с необходимия икономически и демографски потенциал. Въпреки предоставените им административни и стопански функции, същите в по-малка степен доминират над кметствата. Ярък пример за това е ограниченият брой на жителите им в сравнение с тези на селищните системи (табл. 1). Населението на селищните системи е с нарушен възрастов състав — повече са жителите над трудоспособна възраст в сравнение с тези под трудоспособна възраст. Малък е и броят на трудовоактивното население. От него само 6,9% са заети в промишлеността, а останалата по-голяма част — в селското стопанство. Едва 14,9% от активното население е заето в другите отрасли на материалното производство, което показва, че техническата инфраструктура е слабо развита, а отраслите транспорт и съобщения, строителство и търговия са съвсем слабо развити, и то предимно в общинските центрове. Много нисък е дялът на заетите в отраслите извън сферата на материалното производство. Обслужващата дейност в повечето случаи е организирана от съседни по-добре развити селищни системи. Промислеността е предствена предимно от предприятия на местната и кооперативната промишленост, в които са застъпени преди всичко обслужващи дейности. В малък брой селищни системи, обикновено разположени в близост с промишлени и промишлено-административни селищни системи, има разкрити цехове и е организирана промишлена дейност.

Стопанското развитие на селищните системи в бъдеще следва да бъде съобразено с наличните местни природогеографски условия и трудовите ресурси. Броят на последните е ограничен и евентуалното разкриване на промишлени предприятия би се отразило твърде неблагоприятно върху селското стопанство, което и сега не разполага с необходимия брой работна сила. Затова е уместно да се обмисли въпросът относно подобряване структурата на селското стопанство и специализацията на АПК в по-доходни селскостопански отрасли.

На настоящия етап от своето социално-икономическо развитие селищните системи от тази функционална група не са в състояние сами да организират обслужващата дейност на населението. Наложително е да се подобрят транспортните връзки с кметствата с оглед осигуряването на по-широкообхватна обслужваща дейност от съсед-

ните стопански развити селищни системи. Освен това част от съставните села в планините може да се използват за нуждите на кратковременния отход и туризъм. За целта обаче е нужно да се модернизира техническата инфраструктура и да се осигурят нормални транспортно-съобщителни връзки с кметствата.

Осъществяването на тези и други жизнено важни социално-икономически мероприятия следва да бъде съобразено с основните положения, залегнали в Генералната схема за териториално разположение на производителните сили и Единния териториално-устройствен план до 1990 г. и в по-далечна перспектива.

ЛИТЕРАТУРА

- Бешков, А. Влиянието на жп. линия София—Варна за изменяване общия облик на някои селища. — Год. ВТУ, т. III, с. 107, 1940.
 Григоров, Н. Проблеми на развитието и изграждането на селищните системи през VIII и IX петилетка. — КНИПИТУГА, Информационен бюлетин, 1—2, 1983, с. 9.
 Пенков, И. Новите градове в НР България. С., 1971.
 Пенков, И., Т. Христов. Икономическа география на България. С., Наука и изкуство, 1978, с. 115.

AN ATTEMPT FOR FUNCTIONAL CLASSIFICATION OF THE SETTLEMENT SYSTEMS IN BULGARIA

D. Donchev

Summary

The settlement systems in Bulgaria strongly differ from one another with respect to their area, population, natural geographical, production, demographic and socio-economic resources. On the basis of indicators bearing demographic, economic, production, transport, social servicing and administrative-regulating characteristics, the settlement systems fall under 9 functional types; 1) Multifunctional; 2) Industrial-administrative; 3) Industrial-administrative, recreational and balneological; 4) Industrial; 5) Industrial-agrarian and transport; 6) Industrial-agrarian, recreational-tourist and balneological; 7) Industrial-agrarian; 8) Agrarian-industrial; 9) Agrarian.

Each functional group of settlement systems is typical for its own demographic, economic, social, spatial and ecological conditions.